

Կը հրաւիրենք Աննախոյ, Քէօփրիւնի, Հաճի զիւղի, Մէճիտ Էօղլույի, Լա-
տիկի և Հալլայի աղղայիները՝ որպէսզի չցրուեն իրենց քուէները, հապա մի-
ակ անձի մը վրայ միացնեն և ընտրեն զայն:

Երկրորդական ընտրողներու արժանիքէն կախուած է ամեն ինչ, պէտք
է ընտրել զանոնք ուղիղ և արժանաւոր, սկզբունքի աէր անձնաւորութիւննե-
րէ, որոնք փառք Աստուծոյ պակաս չեն մեր մէջ:

Յառաջ ուրեմն:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ-ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400 ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻ

(1512-1912)

ՏՊԱԳՐԻԶ ՍԱՐՉՈՒԱՆՑԻ ԳՐԻԳՈՐ ԴՊԻՐ

Յովհաննէս Կոթիճեաբեկ (1397-1468) երկար պրպտութենէ յետոյ շարժական տասերով զիբք ար-
պաղելու արհեստը կատարելագործելով, իր ճննդավոյրին Մայանսի մէջ, 1456ին տպագրեց Աստուածաշուն-
չը: Առաջին քառերը որ տպագրուեցան, էին եւ եղև յոյս Տպագրութեան զիւր մարդկային մտքի լուսա-
ւորութեան մեծագոյն սպասին եղաւ և խիստ շուտով ընդհանրացաւ Այնպէս որ վերի թուականէն 25 տա-
րի յետոյ, միայն Վենետիկի մէջ 200է աւելի տպարաններ կային, որք 2,000,000է աւելի զիբքեր տպեցին
այն ժամանակամիջոցին: Վենետիկ Ազատութեան և Լուսաւորութեան վտարանն էր, Հոն հաստատուեցաւ
առաջին Յունական տպարանը, առաջին Սլաւական տպարանը, առաջին Հրէական տպարանը, առաջին Ա-
րարական տպարանը (որ տպեց Դուրանը 1518ին) և առաջին Հայկական տպարանը: Ռուբինեանց թագա-
ւորութեան օրով հայերը սերտ յարաբերութիւն ունէին Վենետիկացոց հետ, և 1253էն ի վեր Հայոց Տուն մը
կար հոն որ զարիպ Հայերու պանդոխն էր:

Այս պանդոխտ հայերէն մին էր որ մղուեցաւ մտնելու լուսոյ պայքարին մէջ և հրատարակեց առաջին
հայ մատենար 1512ին, Տպագրողն է «Վեղապարս Գալար» անուն սմն, D. I. Z. A. տպարանին մէջ: Ո-
չինչ զիտենք ո՛չ այդ Գալարին իսկութեանը և ո՛չ այ այդ չորս խորհրդաւոր տասերու տակ ծածկուած ար-
պարանին վրայ:

Իր ձեռքով տպագրուած զիբքերէն միայն հինգ հատը գտնուած են ցարգ, ան ալ հազիւ քա-
նի մը օրինակներ: 1. Պարզ տոմար (1512), 2. Պատարագատար (1513), 3. Ուրբաթագիրք-Կիպրիանոս (1513)
4. Տաղարան (1513), 5. Աղմտարք (1513):

Մինչև 1565 կը լուէ հայ տպագրական մատուր և այն ատրի Սենեքերիմ թագաւորի սերունդէն եւ-
զովեացի Աբգար կը տպագրէ Սաղմտարք, Վենետիկ:

Կ. Պոլսոյ մէջ առաջին զիբքը, Այբենարան մը, կը տպուի 1567ին:

Թուրքահայ առաջին տպագրիչը.— տպարանապետը՝ արզի սճով— եղած է Մարզուանցի Իրիզոր զը-
պիբք, որուն կատարած զործին մեծութիւնը և ապրած դարը եւն. խիստ արժանապէս կը ներկայացնէ իր
քաղաքակիցը, երեւելին Կ. Թումանեան՝ իր քաղաքին մէջ հրատարակուած թերթին ներկայ թուէն սկսեալ
որ ապա զբքուի ձեռով հրատարակ պիտի հանուի նաեւ առանձինն:

Ամէն անգամ որ ՆՈՐ ԱՅԳ՝ իր նախնու
զարգարուն թիւերը բանալով ծով ու ցա-
մաք կտրած՝ Արեւիկէն կը սուրայ կուգայ
Արեւմուտք, կը փորձուինք հարցնելու .

Կոստնի, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

Եւ ունի արդարեւ: Կը բանայ թերթիք,
բարդ ի բարդ լուրերով լի, կը շարէ սե-
զանին վրայ, ամէնքն ալ Մարզուանի ապ-

րանք. սնուչ, համով ու հոտով: Կը թղ-
թառես, կը թերթառես, սո կողմ կը դար-
ձնես, ան կողմ կը դարձնես, ամէն կողմ
Մարզուանէն կը խօսի քեզի, ամէն կողմ
Մարզուանի լուրեր, Մարզուանի մտքի ար-
գարութիւններ, ձեռքի հիւնէրներ: Կ'ս-
տիպուիս ալ Մարզուանը Մարտիլիս զարձեր
է ըսել:

Հայրս ինչ պիտի բռնէին սա մեր անան-
 ական ակնակներն ու պատգամները, կի՛նէ հրեշ-
 տակային փողին ձայնով անգամ մը գլուխնին
 գերեզմանային հանգստոցէն վեր վերցնելով՝
 Գերեզմանային բարձունքէն, Չայի ձորին
 վրայէն ակնարկ մը նետէին իրենց ՚յին
 սատենական հայրենիքին վրան: Ի՛նչ ասո-
 չեցուցիչ փոփոխութիւններ պիտի տեսնե-
 ին, Մարգուան է թէ Մարտիրոս պիտի չի
 ճանչնային: Հին արեւելեան երեսփոխ տակ-
 նեղ . . . ծուռ ու մուռ, ազատա, ամառը վտ-
 շտա, ձմեռը յեխտա փողոցներուն տեղը կար-
 ձա թէ յայտարարին նոր քաղաք մը կառուց-
 տած է: Հրդեհներ, պէլէտիլէի բարեգար-
 դիչ փլուզումներ, քիչ մըն ալ նոր սերուն-
 դին զարգացած ճաշակը անճանաչելի զար-
 ձուցած են քաղաքը: Պատերաւ մէջ թուղթով
 կամ մակրթով զոյցուած ծակերու տեղ՝
 կանոնաւոր պատուհաններ ապակիներով
 ծածկուած, յուսուոր, օգուէա տուներ և
 սենեակներ: Խփրի տեղ կարպետ կամ խաչի,
 կանթեղի, մամի կամ մարմնի լոթի տեղ լու-
 սարձակ լամբրներ: Էրիկ մարդոց զարմա-
 խին ու սարսիխն տեղ զայիպլի ֆէսեր,
 կանոնոց ալ եռյմախին, խալուէին տեղ մե-
 տաքոնայ շարիք, կամ էրիկիին անանկացնե-
 լու շարի մեծ ու սուղոց զլխարկներ:

Նոկան փոխանակ տեղտեղան, երկրաչէն
 գործուարին, էնմա՛քին արտադրած ապրանք-
 ներուն՝ եւրոպական մախախներով լեցուն
 խոնտութիւնը: ՚յին արձնաններուն տեղ՝ նորեր:
 Իսկ աղաքները սա ու ան խալիֆային կամ
 տիրացոյ ին քով աշկերտութիւն քնելու, կամ
 եկեղեցիին դիմացի ՚յին գպրատունը Գէորդ
 կամ Ծանիկ վարժարանին գաւազանին կամ
 ֆարխային տակը փատելու, և կէսօրները
 սառ քուն լլկոց պարտաւորելու, ՚յիմա,
 կանոնաւոր չիմուած նստարաններով, գրա-
 սեղաններով կանաւորուած գպրոցներ կը
 յաճախեն, ծաղկոցէն սրեւոյ մինչեւ ձմեռ-
 քան և գոյէ՛ծ:

Արդարեւ այս սմէնը մեծապէս պիտի զար-
 մայնէր մեր անտեսական այցելուները - բայց
 ս'վ զարմանապետոց, զարմանալիքներուն

տմէնէն զուարճային պիտի ըլլար, երբ այս
 մեր սրտերը վերջնապէս հասնէին սա նոր Յոյի
 ՏՊԱՐԱՆը, ու տեսնէին՝ ձեռն որ իրենց թու-
 նորդիները կացնած բարձր սեղաններու տաջև,
 արագաշարժ մասնաբով մանր կազարի կը-
 տայներու հետ կը խազան, սրունց անունը սառ
 գրեր են. մէյ մը ասկէ, մէյ մը անկէ աննելով
 և ետքէն ալ քով քովի դնելով, չարելով,
 կապելով կը դնեն ճէնաէրէին տակը. որուն
 հիմայ մասուլ անունը տուեր են, և քանի
 սխմելով կը սխմին, հոգին կը հանեն այդ
 տուերուն, անտնք ալ զիր ու զիրք կը
 փոխեն անոցիէն: Վայ չարածճիներ, այս ինչ
 հիւնէրէ, այս ինչ մարտիէթէ: Այ մնաա բարով
 տիլիթ գալէմին, ալ հարկ չիկայ որ ծերուկ
 Գէորդ վարժապետը ակնոցը աչքին ծալա-
 պատիկ նստի սա գպրոցին սէտիրը, փոքրիկ
 չէքմէճէին տաջևն ու օրն ի բուն ժամաղբրք
 չարական, նարեկ ու յայտաւ ուրք օրինակէ-
 մէկ կողմէն ալ զլուխը վեր վերցուցած,
 ձօ՛ աղա՛ք սաւ եղէ՛ք. — ձօ՛ փուղէ՛ք զար-
 չելին, պոռալով:

Այս չափա կը բաւէ, ոչիւս չի չարչարնք
 սա մեր սրտակառելի հիւրերը մի գուցէ այս-
 պիտի անամկնկայներով յանկարծամահ ընենք,
 թողաւնք իրենց գեանտխչտի օթիւ անտերը
 քաշուին, ուր չի հասներ սա մասուլին հը-
 սքնոցը իրենց հանդիսան ու քունը խանդա-
 բելու, և մննք ալ իրտկանութեան աչ-
 խարճը դասնալով մեր մտադրած նիւթով
 գրաղինք:

ՆՈՐ ԱՅԳԻ ասարանապետը ասարակոյս
 չունիտ որ ինքզինքը բաւական հարաւ կող-
 գոյ Մարգուանու անաջին ասարանապետը
 ըլլալուն. և իրտուէնք ալ ունի: Այսպիսի
 հանրական գործիւրու նախաձեռնարկները
 մեծ արեանիքի տէր են, անտնք շատ դրժ-
 ուտարութեանց յաղթելու, նիւթական շատ
 մտաներու կնխարկուելու տախելայ են, ու
 ինցմէ պիտի օգտուին միայն իրենց յաջորդ-
 ները: Իրր ուսմվիրաներ անտնք պատու-
 թեան մէջ պատուաւոր յիշատակութիւն մը
 պիտի ունենան ու երախտազիտութեամբ
 յիշուին, անա ամներ:

Ասկայն ամէն նախաձեռնարկներ այս պատիւին այ արժանացած չեն . քանի՞նք բուրովին մտադուելով անյշատակ կորուսած են : Զոգելով ճեղքներու մտացումները , մեր իսկ Մարդուանու շրջանակին մէջ մտացումներու քանի՛ լէզէաններ կան : Ո՛վ սլիտի բաէ մեզի թէ ս՛ վրեր ին՛ չպէտներմուծեցին Մարդուանու պխաւոր արճեսաները , որ ընցմով չէն էր երբեմն Մարդուան . դադանձու թիւնը , երկաթագործութիւնը , պատմաձու թիւնը , այգեպանութիւնը : Ո՛վ աւաջին անգամ յուսացաւ դպրոցի գաղափարը և ժողովելով փրոպագանդիկ ազգայններ վարժարանի մը ձեւ առաւ , կամ պատճառ եղաւ անոր : Ո՛վ պատճառ եղաւ քաղաքին ամենարարժք և օգուէլա մասը , Եկրոցը , հայոց բնակարան , թաղ անպնոցիլու . ս՛ վ է թեկադրոզը կամ կառուցանողը Զայի Քէօփիլին , Փաշխանին , Պէպէտանին , Փաշայի ճամբին , Էպիի ճամբին , Փոս խանին , բաղնիքներուն , Պէնտիկին և Փաշայի ճուրերուն ևն , ևն . Ասանք որչափ այ մեծ ներստութիւններ չբլան կրկին ժամոնակը , միջնախորը , պարագաները ներստի ասնելով , այնչափ այ արճամարճեկի գործեր չեն : Ասին Տանրական , օգտակար գործ մը սկստոնք դնանասկի ծառայութիւն մը կը մասնալանն հայրենիքին յաճախ իրենց անձնական վնասով :

Անա այս կարգէն է նոր Այգի ապարանը , որը հաւանականարար իր առած յոգնութեան համեմատ վարձատրութիւնն ևս քաջակութիւն չի գանէ . բայց անոր բերած ներկայ ու ապագայ արճութիւնները չափեղ հրնոր չէ : Տպաւանը խորոզին ու դաստիարակին , եկեղեցիին ու գործոցին ճեղքերոզութիւն մը կը կազմէ : Այս երրորդութիւնն է անապխարճի լծակն ու գոգանակը որ կը շարժէ գոյն , և կը մղէ յառաջ Ընկերութիւնը կը ճանչնայ և կը յարգէ եկեղեցականն ու դաստիարակը . տալով անանց իրենց յատուկ բարձր գիրքը բայց ապագրիչը կրցած չէ իր կոչման բարձրութեան վրայ մնալ : Քարոզչութիւնն ու գոսատուութիւնը ազատական արուեստներու կարգը դատուած են , մինչ

ապագրութիւնը լոկ արճեսա մը , շահագրգիսական ձեռնարկ մը նկատուած է . և նիւթականին , — դրամին ու շահին — ճեղք իրա մտէն շխուած բլլալուն՝ ինքզինքը աստիճան մը նուաստացուցած է , չէ կրցած իր ընկերներուն բարձրութեան վրայ մնալ :

Ի սկզբան ազազրութիւնը իրբև հոգեորականութեան և ուսուցչութեան լրացուցիչը , միջոցը , գործիքը գոյութիւն ստացաւ և շարունակեց կու թիւնեղէլէլին ի վեր : Ինչպէս որ ապագրութիւնէն առաջ գրքեր օրինակել ուցրուելը կրճուս որաց , վանականաց մեծ գրուցումը եղած էր և հոգեւորականութեան անհրաճեղա ընկերն էր , նոյնպէս այ ապագրութիւնը ժամանակին մաստորականութեան ընկերն ու օժանդակը գարձու առանց ասկաւին անկէ յառաջ գոյիք նիւթական շահը ի նկատի առնելու : Եկեղեցական կամ գիտական գործեր կը ազուէին նախնարար պաշտամունքը , ուսումը դիւրացնել , հանրայնել , ծաղկեցնելու համար , անկէ գոյանալիք շահէն անկախարար : Ինչպէս կրճականը և ուսուցիչը , թէև իր վարձքն ունի , բայց իր բուն գործն ու նպատակը մարդկութեան աշուսացումը կրթութիւնն ու բարձրացումն է , այն ուսուցիչն ու հոգեւորականը որ շահը նպատակ կը դնէ , ինքզինքն ու իր գործը կը նուաստացնէ , անանկ այ ապագրութիւնը որ մարդկութեան բարձրացումը նպատակ ունէր , միշտ սերտիկցուած է , մաստորականութեան ճեղք : Միայն շատ վերջերն էր որ մամուլը բուրովին զատուեցաւ իր նախնական ընկերներէն և անոնցմէ անկախարար սկսաւ գործել իր հաշուոյն , նուաստանալով դարձաւ ճատարակ արճեսա մը , ստակ շահելու միջոց մը , և եղաւ պարզ էանաթ մը : Տպել , կրցածին չափ շուտ , շատ և աճան տպել ուցրուել որ շատ ստակ ներս դայ , այս եղաւ միակ նպատակը , առանց մին դնելու ազուածին որակին : Գործին բարոյական կոզմը , մարդկութեան աշուսացումը , նկատագրութեան վրիպեղա :

Հարկ չիկայ բնկ թէ տակայ ապագրու-

թեան էւ թիւնը չի փոխեր. անոր միայն գործածութեան կերպն է որ այսպէս տարնացաւ արագրիչներու ստորին շահագրտութեան շարժիւ : Տպարանք, ժամուար, ինք կը մնայ իր նախնական կոչման բարձրութեան վրայ, և կոչուած է բլլայ մին այն զօրաւոր գործիչներէն որ բարիքն աւանդին յաղթանակը կը պատգատեն : Տպարանապետ մը որ իրեն սկզբունք կը դնէ միայն շինիչ, ու ազնուացուցիչ գործեր նրատարակել, ու երբէք միտասկար, ցոփ ու անարտոյական նրատարակութիւններ բռնել չի դիժանիր, թէ և բլլան սնունք նրա պարիչ և շահաւէտ, ճշմարիտ քարաչի և դատարարակի դարձ կը կատարէ, տարածելով ժողովրդեան մէջ լուրջ գրականութիւն մը, առողջ սկզբունքներ, կեանքի մէջ մարգր կը ճանաչէ և բարոյապէս վեր բռնող և առաջնորդող կանոններ, մարք սրող, կամբը դորայնող, և սիրար ազնուացնող նրատարակութիւններ :

Այսպիսի Տպարան մը, եկեղեցւոյ բնմէն սարբերութիւն չունի, ճշմարիտ քարաչութիւն մը և ուսուցչութիւն կը կատարէ ժողովրդեան ամեն խտեւրուն մէջ, մինչև իսկ եկեղեցի երթալ չուզողներուն և գոյրոյ երթալ չըզտողներուն : Հարկ չիկայ լսել թէ այսպիսի սպարան մը ժողովուրդը կը թելով և անոր վաստակներ գործնականապէս վաստակելով աւելի կը շահի, քան թէ այնպիսի սպարան մը որ անսխարձակ կը դարձէ, նոյն տղրութէն դուրս ասարով քաղցրն ու դառնը, բարին ու չարը : Այսպիսի սպարան մը ինչպէս այսպիսի ամէն ս.ք. ժողովրդեան նամարտը կը կրնայնելով, վերջապէս ուշ թէ կանուխ ինք կ'ըլլայ սուժող :

Նոր Այգի սպարանը որչափ ալ գովելի բլլայ և իրը նախածնանարկ իրաւունք ունենայ պարճնագու և երախտողիտութիւն սկնկարկու Մարզուանցիէն, պէտք չէ սակայն կարծել թէ Մարզուան իրմով կ'ըսկիսի սարագրութեանը գրողիլ : Թափան Տաղիի ստորտար նաստատուած փարբիկ Մարզուանը սարագրութեան իր առաջին ուսն-

գիրան շատոնց տուած է Հայոթի թեան, թէ և անձանով ալ մնացած :

ԳՐԻԳՈՐ ԴՊԻՐ Մարզուանցին է այս մեր արժանաւոր Հայրենակիցը, որ սակէ 200 տարի առաջ կ'ստղէր Պոլիս և ուր տպարան մը բացաւ և բաւական նշանաւոր սպատուաւոր անդ մըն ալ գրուեց Հայ սրպագրութեան մէջ : Նա կ'ստղէր Պոլսոյ և Երուսաղեմայ ջուխտակ անուանի և բարենամբաւ սպարիարքներու ժամանակ, լսել կ'ուզեմ Յովհաննէս Կոլտա (1515-1741) Պոլսոյ, և Գրիգոր Շղթայակիի (1715-1749) Երուսաղիմայ :

Ինչպէս պատկեր մը իր գեեեղուած շրջանակին նամանաւ գեեղեցիկ կամ աղեղ կը երևայ, այսպէս ալ պատմական գէմք մը իր միջավայրին մէջ իր յատուկ անկը դնելով իր սեպնական գոյներով ու գիւններով կը փայլի : Իր պատմական շրջանակը որչափ ընդարձակուի, յաւ լուսաւորուի, իր ճեբարին պատմական գէմքն ալ այնչափ աւելի պայծառ կը սեանուի : Ասոր նամար մեր Գրիգոր Գոլիրին սպրամ դարն ու միջավայրը կ'ուզենք նախ նամատար ուսումնասիրել :

Այս ժամանակ Երուսղոյ ամենէն զօրաւոր երկիրը Գաղիան էր, ուր կ'իջիւր Գաղղոյ թագաւորներուն ամենէն նշանաւորը : Մեծն Լուսովիլու ժԳ. (1643-1715), որուն ժամանակը Գաղիա իր փառքին և բարգաւաճման վազաթիւնակէտը հասած էր, գրականութիւն, գեղարուեստ և վաստակաւորութիւն խիտ ծաղկեցան, և ամեն ճիղերու մէջ նշանաւոր գէմքեր կը գանուէին մեծ թուով : Բայց իր երկար թաղաւորտնր անսոցու սպաներայմներով անցունելով յաւէտ երկիր, սկարապուգած եզաւ : Յըբանաս թէ և Թուրքիոյ բարեկամ և նրգակակիլ իսկ էր, բայց իրարու գրեթէ զուտ չունեցան :

Մուսիս այս ժամանակներ մեծ կարևորութիւն ստանալով Թուրքիոյ վիճակով նասարքբուի սկսած էր : Հոն ալ մեծ թաղաւոր մը կը տիրէր, Մեծն Պետրոս (1682-

1715) որ թուսիսյ ամենէն մեծ, ամենէն
 գորաւոր և խելացի գահակալն էր: Ասիկա
 եղաւ նաև թուրքիսյ մեծագոյն թշնամին,
 և թէև անդամ մը այնչափ ձախողեցաւ որ
 թուրքերէն պաշարուելով ձերբակալ ըլլա-
 ւա փառնդի մէջ էր, և կաշարուելով հաղխ-
 ապարուեցաւ ինք և իր բանակը 1711ին:

Ասկայն կրկին թշնամու թխնը չի ձգեց: Ա-
 սիկա ան էր որ Հայերը յուսողբեց Պարսից
 լուծէն ազաւանելու, ասկայն յետոյ բան մը
 չարաւ, այդ միայն Կասպից Մոխուն կղերք-
 ները գրաւեց իր հաշուոյն:

Կ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ

բերիի դէմ երեսուն քառասուն թեկնածուներ ներկայանան

Իսկ եթէ մեր սոյնպիսի հայրենակիցներուն նպատակն է օգտակար հանդիսանալ արդին ու հայրենիքին, կը ծափահարենք իրենց նպատակը, վե՛հ է անս Սակայն միմէ պետական պաշտօնէի կամ երեսփոխանի հանգամանքով միայն կարելի է այդ պատասխան տենչանքին գահացում ապա — Ո՛չ, ո՛չ Որեւիցէ բազմաքանի իր գոնուած զկողմն մէջ կրնայ հաւատարմապէս ծառայել հանրութեանն Քանի՛ սրարամենտականներ պիտի կարենային աւելի լաւ ստատարել իրենց հայրենակիցներուն բարօրութեան՝ հաւատարմաբար կիրարկելով իրենց արհեստը քան լախի մնջիկ բաղմուքով Խորհրդարանի համերաշխ ա նստալաններուն վրայ՝ ասկեր սնեղամ՝ մը «խօսք ազելու»... զժբաղդարար զուրկ «խօսք յուզելու» կարողութենէն:

Վատաւար թաղարացի մը դարմանել, գոյրոյցական մանտկի մը ալտարենն դատ տալ, խաղան արա մը արջադրել, գաւառի մէկ զրկեային գտար սրաշտարանել, եւ այլն ո՛չ նուալ գնահատելի ծառայութիւն է, ո՛չ նուալ փառաւոր զիջք քան երեսփոխանութիւն, քան նախարարութիւն:

Արդ, սիրելի թաղարացիներ, զիրք մը շինելու ձգտումը գովելի է, երբ ասով հետապնդուած իզէալը աշխու բլբլայ Ամեն ծառայութեան պատասխան է, կը բաւէ որ նուիրուի իրականացմանն ձշնաւսթիւն, բարւոյնն ու զեղիցիկին Ահաւակի այդ գարտի բլբլ ամեն թաղարացիի զիրքը ալ է զիրք շինելու աշխու տենչալ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400 ԱՍԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

(1512-1912)

ՏՊԱԳՐԻԶ ՍԱՐԶՈՒԱՆՑԻ ԳՐԻԳՈՐ ԴՊԻՐ

Ք.

Կ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ

Թիւրքիոյ պատմութեան ալ այս շրջանը բաւական նշանաւոր է Քէօբրիւլիներու գրքիմէ ժողանդական վէզիրութեամբ, 1656 էն սկսեալ Այս լնտանիքը Թիւրքիոյ պատմութեան վերջին փայլ մը տուաւ. թէ քաջութեամբ և թէ ժանաւանդ խնձով ու սրգար վարչութեամբ: Այս լնտանիքը կրնայ Մարդասնոյսին հայրենակից սեպուիլ-ճանօթ վէզիր Քէօբրիւլի թաղարացի բլբլալուն, որ, ի պատիւ այս սնտանի վէզիրներուն, կոչուած է Վեզիր Քէօբրիւլ Ասանդ տաւջինը Քէօբրիւլի Մէհմէմէա, Վէզիր եղաւ 1656ին: Ասիկա զժբաղդարար Յունաց գրգարաութիւններուն անապով յա-

նիրուի հրախառնակ մը տուած է անանց որ երեսաղէմը Ա. Յակոբոյ վանքը Յունաց յանձնուի, որ սակայն անգործադրելի մընաց եզրապար Այնթապցիին ջանքերով: Երեն յաջորդեցին իր երկու սրգիրք՝ Ահմէտ 1664ին, որ Կրետէ կղզին ստաւ Վենետիկցիներէն, և առաքինին Մասթաֆա 1688ին, որ պատերազմը մէջ մտաւ 1691 Օգոստին: Ապա 1697ին մած վէզիր եղաւ Մէհմէմէալին եզրօրդգին՝ խնտաւուն Հիւսէլին, որ Քարթլիմի նշանաւոր գալինքը կնքելով խաղաղութիւն բրաւ Աւստրիոյ, Ռուսիոյ և Վենետիկի հետ, և ինքզինքը ներքին բարեկարգութեանց տուաւ:

Մարզումնցի Գրիգոր գյուղի Պոլխ եկամ ժամանակները՝ ոչ միայն մեր Քեօփրիցի վեղիքները հաշվառար էին սկսում թեան մէջ, այլ նաև ուրիշ աւելի մասաւոր հայրենակից մէն ալ նոն նշանաւոր կը հանդիսանայր: Ասկիւս մեր Գարա Մուսիմաֆա փաշան էր: Մարզումնցի կամ Մարջնճացի: Ասկիւս իր գաւառակից Քեօփրիցիներուն ձեռնասունն էր, զոր Մէհէմէտ փաշա իր Ահմէտ աղան նա մեծցուցած էր: Գարա Մուսիմաֆա յառաջանալով Մուլթան Մէհէմէտ Գ ի փեսան եղաւ և 1676ին Քեօփրիցի Ահմէտին յաջորդեց վեղիքաւ թեան մէջ: Սակայն դժբաղդատար այս Մարզումնցի վեղիքներս Քեօփրիցիներուն հետ բազդատախեան չի կրնար գալ, ոչ աճանց քաջութիւնը ունի, ոչ ալ առաքինութիւնը: Գարա Մուսիմաֆա փաշա հարաւ էր և ցոյց սիրող ու յետին սաստիճան չուայ: Իր հարէմը 1500 կին ունէր և այնչափ ալ զերի ազախներ, ու 700 սեւ ներքինի: Իր ձիերը, շուներն ու բազէները հազարներով կը հաշուուէին: Հանրագուտ շինութիւններու ալ սիրածոր էր: Պոլխ, Պելլիտա, Ազդիանուպոլիս մզկիթներ, բազնիքներ, սպիւրներ ու գլորոցներ շինեց սուսած է: Ինչպէս նաև Մարզումնի և Մարջնճացի ճամփները, Փաշային բազնիքն ու ջուրը: Բաց այս ամենը աճաղին զանկերու կը կարծաւր, զորս Գարա Մուսիմաֆա կը սասնար սպորէն միջոցներով: Օտար զեռապաններուն նա զին կը կորէր գարիթխլորսները՝ սայտ կամ նորոզկու, մինչև իսկ Սուլթանին ներկայանալու համար, սպառսներ, արգարութիւն և ամէն բան աճուրդի հանած էր: Գարա Մուսիմաֆայի վարչութիւնը այսպէս ապահանեալ էր: Իրր զինուորական աւելի լաւ չէր, և աւելի ալ մեասակար եղաւ Թիւրքիւսը: Աստորիան յաղթելով Հունգարիան նուաճելու և Վիեննայի մէջ իրեն ժառանգական թողաւ որսութիւն մը հաստատելու սենաշատախեանը քաղեց Վիեննայի վերջոյ 1683ին: Կ'ըսուի թէ 700,000 զինուոր հաւաքած էր դաւար, 100,000 ձի և 1200

խնդանօթ: Ի սկզբան վիեննան աճարեկեց, բաց Լեհոյ Սոպիւնքի թագաւորը իրենց օգնութեան գալով այնպիսի ջարդ մը ստին Թիւրքաց, որուն նմանը քիչ պատահած է պատմութեան մէջ: Գարա Մուսիմաֆա բոլոր բանակովը լեզապատառ ի փախուստ գործաւ, թշնամույն ձեւքը թողլով ամէն ինչ, խնդանօթներ, 5000 է աւելի վրաններ, վեղիքի անձնական վրանը, զանձր, զէնքերը և զարդերը և 15 միլիոն քրօն հարստութիւնը: Մէկուկէս գար սառջ այսպիսի ձախողանք մը Սուլթան Սուլէյման կրած էր Վիեննայի պատերուն տակը, իսկ այս անգամուանը աւելի ծանր էր և վերջինը եղաւ, այլևս մէյ մին ալ Թիւրքիա չիործեց եւրոպայի հետ զաքնուելու: Գարա Մուսիմաֆայի այս ձախողութիւնը անուշերուն պէս Մէհէմէտ Գ. մարդըրկից Պելլիտա, որ Գարա Մուսիմաֆայի զլուխը իրեն բերաւ արձաթ սկուսեղի մը վրայ 1683ին: Ահա այսպիսի դժբաղդ վերջ մը ունեցաւ մեր հայրենակից Գարա Մուսիմաֆա փաշան:

Գալով ազդային կացութեան՝ Պոլսոյ Հայրութեան ամենէն խաղաղ, ծաղկեալ ու նշանաւոր մէկ չքմանն էր այս, Կոլոսի և Եզթայակիքի պատրիարքութեան ժամանակը, որ կ'ապրէր Գրիգոր գյուղի:

Արդարեւ Պոլսոյ պատրիարքութիւնը 1461 ին սկսելով քիչ ասննէն կուսակցութեանց կոխներով, յոգեւորականաց իրենց սրաշանին և կրօնան անդիտակցութեանը այնչափ ինկաւ որ սարդայէն ամսոր անուրջի հանուած էր, և արագ արագ իրարմէ կը յափշտակէին: Մինչ առաջին 100 տարուան մէջ 7 պատրիարքներ նստած էին, իւրաքանչիւրը միջին հաշուով 14½ տարի, սասր յաջորդոյ 140 տարուան մէջ 52 պատրիարք նստան՝ իւրաքանչիւրը 2½ տարի: Իսկ Կոլոսէն առաջ 15 տարուան մէջ 12 պատրիարք, այսինքն իւրաքանչիւրը 1½ տարի: Իսկ Կոլոս միօրինակ 26 տարի պատրիարքական զանր բազմած է իր իրական բազմակողմանի արժանիքներուն համար:

ոչ մի պատրիարք իրմէ առաջ կամ վերջը այնչափ երկար մնայ կրցած է այդ գահուն վրայ :

Հայք փոխանակ մտախնդիր իրենց շարճած պատրիարքութեան չորջր համախորհուրդ համերայնորար գործել ու խաղաղ զարգացման մեծ շրջան մը սկսելու՝ Սամաւեան վեհապետաց նպատակաւ արամազրութիւններէն ազատելով, բնդհակառակն հայրական սնմարան, անհամերայն ընտարութեամբ այդ օրնեայ պատեհութիւնն ալ բաժանման և կոխի դաշտի վերածեցին : Առաջին կոխները Սասնաւաց և Էջմիածնականաց մէջ էր : Պոլիս և արեւմտեան Թիւրքիա Սոսյ թեմ ըլլալով ի սկզբուն Սոսյ եպիսկոպոսներ պատրիարք կ'ընտրուէին Բայց Սոսյ կաթողիկոսութիւնը երթալով ակարանալով և Էջմիածին գորանալով ու բարդական ազգեկութիւն ստանալով ազգին վրայ սկսան իրարու հետ մրցիլ Պոլիս և Տակաւ ասոր վրայ պատրաստուեցաւ ընկի Պոլսեցիներու և գաւառացիներու կոխեր ժէ. դարէն առաջ հաստատուած հայեր ինքզինքնին Պոլսեցի անուանելով բոլոր ազգային գործերը իրենց ձեռքը կը գահէին և ժէ. դարուն Սրբեկեան նահանգներէն Պոլիս գաղթող հայերուն իր գաւառացի, այդ իրաւունքներէն կը զրանային : Բնիկներ Սրբեկեան էին, իսկ նորեկներ մեծ մասամբ արեւելեան նահանգներէն գալով Էջմիածնական էին : Այս վէճը այնչափ աւրջաւ որ Եղիազար անուշով ճարտիկ Այնթապցի (Սրբեկեան) վարդապետ մը յանդուգն խորհուրդը յղալու Թիւրքիայ հայերը Էջմիածինէն գաւառով թրքաճայոց սբայն կաթողիկոսութիւն մը հաստատել Պոլիս (նայ կառ Պոլսոյ պատրիարքութեան միացած) : Այս խորհուրդով թրքաճայոց կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ 1664 ին, և երկար ժամանակ այն անուան Յակոբ Զուղայեցի Էջմիածնայրարեւմաւ կաթողիկոսին իր հակախոխութեամբ իրեններու պատճառ եղաւ : Մինչև որ Յակոբ կաթողիկոսին 1681ին մահէն վերջը, Էջմիածնայի խոճմտութեամբ Եղիազար

ը յաջորդ ընտրելով՝ այս բաժանման վերջ ստեին :

Այս վէճերուն յաջորդեց զախնակախորեան ինդիրը : Երկու կաթողիկոսութիւններն ալ այս նոր թշնամին գէժ միացած կողք կողքի կառել սկսան : աւանդապաճ ողբով : Գեղը այն էր որ այս վէճին մէջ ասոր ազգեկութիւնն ալ կար : Գողգիոյ բոլոր գեպանները իրենց բոլոր ճիգը կը թափէին ի նպատակ յատկապէս իրեն : Շատ պատրիարքներ ելան իջան երկու կողմէն, երբ վերջապէս Եղիազարի Սեւակ վարդապետ պատրիարք ընտրեցին (1702-1703) : Ասիկա ճիգով իրենցուն սիրելի թշնամին էր, և զանոնք Եղիազարէ հալածած էր, սակայն Գողգիոյ գեպանին միջոցաւ տապալուցաւ : Եւ 1704ին կրկին գահ հանուեցաւ, ու կրկին ստեղծուեցաւ հրաժարի 1706 ինգոր այս անգամ Գողգիոյ գեպանը գաւով գողգիական նաւ մը դրած Գողգիա կ'աւարտէ : ձեռքէն ազատուլու համար : Եղիազար մնաց Բարից և կաթողիկոսութիւն ընդունելով (?) կը մեռնի Բարից 1711ին, իսկ Պոլիս երկու կողմէն ալ յո արիարքներ արագ արագ իրարու կը յաջորդեն : մինչև որ կը համնի կառա :

Պէտք է յիշել որ այս ատեններ կ'աղբեր նաեւ Մարգրտանցի Գրիգոր Գոլգիի ժամանակակից և նահանգակից մեծ Հայ մը ու խիստ նշանաւոր գործիչ մը՝ Միսիթար Աւրատացի Սրբաճայրը, ծնած 1676 ին : Աս ի մանկութենէ ունէր զգալուն սիրտ, մաքուր շեշարս գիր և հայրենաւեր հազի մը, անուկով ազգին երկողեպական և վաճական անկումը, և ա՛ն որ գարսան մը զմտած ժամանակ տեսնելով լատին կղերին ստաւելութիւնները, կը յարի լատինականութեան և նմոյճ միտարանութիւն մը հաստատել կը ջանայ : 1700ին Պոլիս գալով քարոզել կը սկսի, և գրքեր աղել կառայ : Բայց լատինականութեան գէժ եղած հալածանքէն կը ստեղծուի ասուն մը պաճառակի և 1701 աշնան կը հիմնել իր միտարանութեանը իր թուքասոցին մէջ, և գաղաւկ Աւե-

տիք պատրիարքին ձեռքէն փախչելով կը հաստատուի ի Յունաստան 1703ին: Իսկ կրր Օսմանցիք Մոսկան կ'առնեն, Մխիթար այ անկէ կ'անցնի Վենետիկ 1715ին: Ճիշդ այն տարին որ Կոյտու ալ պատրիարք կ'ընտրուի Պոլիս, Մխիթար կը հաստատուէր Ա. Ղազար կզզին իր աշխրաններով և 2 դարէ ի վեր իր աշխրաններ այդ կզզուն փանքէն շարունակ կը յուսաւորեն ազգը: Մխիթար մեռաւ 1749ին, Կոյտու պատրիարքի մահէն (1741) ութ տարի վերջը: Աստիք երկուքն այ ազգային լոստաւորութեան համար անխնայ մշակներ հանդիսացան ըստ իրենց հասկացողութեան և պարագայից՝ Կոյտու թիւրքիոց մէջ, և Մխիթար արտասահման:

Կոյտու որ կը նշանակէ Պլուզ կամ կարճակ, Բաղէշցի էր և նոյն քաղաքի Ամրաոյ փանքը կրթուած: Այս փանքը ժէ. դարուն լուսաւորութեան կեդրոն մը դարձած էր: Կոյտու զայն Համալսարան կ'անուանէ, և շատ ջնքով վերադրուած մը ցոյց կուտայ դէպի այդ լուսայ տաճարը: Բայց իր դատարարակիչ Վարդան վարդապետի մահէն վերջը 1705, ստիպուեցաւ ձգել Ամրաոյ իր սրտակից Քրիզոր վարդապետին հետ, միասնեց գտնին և Մշոյ Ս. Կորապետ հաստատուեցան, զոր նորոգելով շէնցուցին, և Կոյտու այս նպատակով ժողովարարութեան համար 1713ին Պոլիս կ'երթայ: Բիշ տանէն իր անկեղծ, անշահախնայ ընաւորութեամբը սիրելի կ'ըլլայ ամենուն, որ զինքը իր փոխանորդ Երուսաղէմ կը գրկեն՝ այն անկի գործերը կարգադրելու: Կոյտու դ'այ, փանքի գործերը կ'արգադրեց և պորտառեցնելէն ժամանակ առնելով դարձաւ Պոլիս: Այս անգամ այ Պոլսեցիք զինքը իրենց պատրիարք ընտրեցին (1735): Կոյտու խնայն գործի սկստու իր սրտակից Քրիզոր վարդապետը Երուսաղէմի պատրիարք անուանեց և բերաւ Մուշէն, որ մզէն երկուք չգլխայ մը անցուցելով (որուն համար Շրջլուպակի կառուեցաւ) ութ տարի եկեղեցիներուն զուար նստած տղարձութիւն հուսաբեց Երուսաղէմի գրգռած (4000 սակի

չափ) պարտքը տալու և Երուսաղէմը շէնցրնելու: Այս երկու պատրիարքներ ձեռք ձեռքի տարով խաղաղ ու բեղմնաւոր շրջան մը աւուսին Ազգին:

Յիրաւի Կոյտու իրը անձնուէր, անկեղծ ու գործունեաց եկեղեցական մը պէտք եղած յատկութիւնները ունէր այսպիսի հրաշայի փոփոխութիւն մը յառաջ բերելու պատրիարքական դահուն այնչափ ինկած մէկ ժամանակը, երբ նկատուեց որ 1700-1715, այսինքն 15 տարուան մէջ, 12 պատրիարքներ զիրար ձգած են՝ այդ բարձր պաշտօնը խաղաղիք և թրքաց տաշեւ այ ծաղրու առարկայ դարձնելով:

Կոյտու բազմակողմանի յարեմասնութիւններով օժտուալ անձնաւորութիւն մըն էր, կողմակերպիչ և գործնական միայ մը կիրքին ու մէժերը հանդարտեցնելու համար, մտղովորդը ընդարձակ եկեղեցաշինական ծրագրով միշտ դրաղ պահեց, կապնակաւորութեան պայքարին թափը խնայել կարգադրութեամբ մը հանդարտեցուց: Իր նախորդները խառնութեան և հայածանքի մէջ կը փնտաւէին անոր դարձանք, խի ինքնըրողամտութեան և կրթութեան մէջ դտախնդրոյն ճշմարիտ լուծումը և չսխալեցաւ: Խորհեցաւ թէ արեւմտեան կրթութիւնը և գրականութիւնը հարկաւորաբար անձրածիւտ չէ Հայ եկեղեցուց կական սկզբունքներուն: Եթէ հայ մտղովորդը յատն կրոնասրներու կը դիմէ, անոր համար է որ անոնց քով կրթութիւն կը տանէ, և իր հոգեւոր կարտաւթեան յագուրդ կը ստանայ, մինչ հայ կզերը անոնցմէ զուրկ ըլլալով՝ անկարող է ժողովորդը դահայնելու: Հետեւաբար որոշեց Արեւմտեան կրթութեամբ օժտուալ եկեղեցական հասցնել այս նպատակով Բուսիլուարի մէջ դպրանոց մը բացաւ, և Երուսաղէմ կրթութիւն ստացած, ու լատիներէնի և ժամանակին Ակոյտափկ դպրոցականութեան անդեակ Ղուկաս գրանական վարդապետն ալ գունելով դասախոս կարգեց եւրոպայական արժանաւոր եկեղեցականներու խումբ մը, որոնք նոյն ժամա-

նակի ստուարտիկս անորժաններուն մէջ
 լուսաստու ստաղերու պէս կը փայլէին: Մի-
 ան թէ գէշը նոն էր որ մեր մէջ այսպիսի
 բարի և դպիկի ձեռնարկներ շատ չեն տե-
 ւեր, կարծ կեանք մը կ'ունենան. Ինչպէս
 որ Կոլտէն վերջը թէ գոյւցը և թէ սկրս-
 աւած գրական շարժումը կանգ առաւ:

Կատրնակաճու թեան հոսանքը կրակոյն-
 լու համար Կոլտի գործածած արքի մէկ
 միջոցն ալ էր Արեւմտեան եկեղեցական գր-
 քականութիւնը հայացնել. և լատինաց գէն-
 քորովը լատինական թեան գէժ մարտիր
 Ասոր համար ալ այդ նայն Գուկաս վար-
 դապետը մնացուն թարգմանիչ կարգից և
 ժամանակին շատ մը նշանուար լատինա-
 կան գործերը հայերէնի թարգմանել առաւ:
 Միևնայն ժամանակ ձեռք անցուցած հա-
 չերէն գիրքերն ալ օրինակի կուտար, և
 այսպէսով հարուստ մատենադարան մը կազ-
 մած էր: Անանկ որ Պոլիս գրական շար-
 ժում մը սկսաւ որուն նմանը տեսնուած
 չէր, և որուն սկզբնապատճառը և մղին
 ու առաջնորդը ինքն էր գործով ու խա-
 ջով: Բանդի ինքն ալ ճարտար քարոզիչ
 մըն էր, և թէև ինք ներկանակութիւն մը
 թողուցած չէ, բայց յաճախ քարոզած է
 նպասակաբար կերպով:

Ասկայն միայն թարգմանել, օրինակել և
 քարոզելով բուսականացած չէ, այլ սոցադ-
 րութեան արեւեստին Արեւմտեարի մէջ կա-
 տարած մեծ գերը տեսնելով և Միսիմար
 Աբրայի օրինակէն մղուած, Հայ ազգն անոր
 օգնութեան մատնակից ընելու խորնաբով
 շատ գիրքեր ստել աւած է Պոլիս, շատե-
 րը իր խի ծախքով: Կոլտի 26 տարի պատ-
 րիաբար թեան ժամանակ 80 գրքեր ուղղ-
 ւած են Մարգուանցի Դրիգորի, Անտուա-
 ժաստրի և Սարգսի սպարանները: (Կոլ-
 տի վրայ աւելի ընդարձակ տեղեկութեան
 համար դիմել Բարկէն Եպիսկոպոսի նշա-
 նաւոր գործին. Կոլտ):

Անաստիկ այս տեսակ աշխարհական և
 եկեղեցական կացութեան տէր Պոլոս Հա-
 յութեան մէջ կրեցաւ մեր Գրիգոր Գալիսը

ժէ: դարուն վերջերք: Բայց ուղղակի
 Մարգուանէն չէր որ Գրիգոր կա դար Պո-
 լիս, ապա թէ ոչ դժուար է թէ դպիւր ախ-
 զասով մղրատուած լինէր: Գոյիք այն ժա-
 մանակներ նախանձկի տաղտու մէջ, և լու-
 սաստգապէս Մարգուան չէ որ ի վ ճակի
 պետի բլար այդ ախարար իր մէջ սրբայն
 ընծայերու: Լո՛ր պատուական զուգադիզու-
 թեամբ, թէ աւելի ներքին խորին պատճառ-
 ներով մեր Գրիգորն ալ, Կոլտի սրբած,
 պաշտած համարարանէն, Բաղէշի Ամրատ-
 ըն կուգար Պոլիս, թէ ինչ պարագաներու
 տակ, ստիպուել թէ կանու: և երբ մեր
 այս հայրենակիցը թողեր էր իր պարենա-
 կան օճակը և դիմեր այնչափ նոսու քա-
 զուք մը սրգոխն է Բաղէշ, շտամի չէ: Այ
 ալ գրական թէ Մարգուան: Եր գերբուս-
 տանին, ընտանիքին կամ տան կը վերադե-
 ընէր, ինչ գիրքի կամ վիճակի տէր էին իր
 ծնայներ, ինչ գործի կամ արձեստի տէր է-
 ին, որ թողի մէջ կը ճակէին, ինչ հա-
 սակի մէջ ձգած նուայած էր Մարգուանէն,
 ինք մինակ թէ իր ծնոպայ, կամ արքի ըն-
 կերներու հետ: Այս ու այսպիսի շատ մը
 հարգումներ, որ այժմ մեզ Մարգուանցուցս
 համար գիտնայ շատ փափարեկի էր, բնոյ
 միշտ մտապաթեան մտանուած պետի մը-
 նան: Միակ գրացածնիս սա է որ ինքզին-
 քը Մկրտիչի որդի կ'անուանէ: Հետաքրք-
 րական է գիտնայ թէ արդեօք երեւոյ ազ-
 գակնութեան Մարգուանի մէջ ապաղ շա-
 սուսի մը կա՞յ այսօր: Եկանելով որ միայն
 200 տարի միջոց մը կա՞յ, շատ ալ դժուար
 չէ որ եզրոր, քրոջ կամ մորեղբոր ու մոր-
 քրոջ թոստորդները գանուին տակաւին:
 Ասկայն դժբախտորար պէտք է խնամուա-
 նիլ որ մեր Մարգուանու ընտանիքներ շատ
 ալ երկար կեանք չեն սենեար: Արդարեւ
 ս'ըր են այժմ Դանիէլ Օզլուներու, Ետզ-
 ճօզլուներու, Մահաթճօզլուներու, Արա-
 պոզլուներու Երբեմնի քարոզ աւճ ընտանիք-
 ներու շատախոյները: Կամ չլուս կամ տն-
 ճատանալու վրայ են: Կարծէ որ Մարգուան-
 ցին խորնա ստոր վրայով ու դարմանին նայի

Նաև չենք գիտեր թէ Գրիգոր Գալիբ ի՞նչ նպատակաւ, ի խնդիր ի՞նչ բանի պոնդրիստութեան զուգը ձեռք առած և գուցէ չաւախը ոտքը անցուցած էր Արճնասի, թէ վաճառականութեան, թէ գիտութեան ի խնդիր էր։ Աւելի հաւանական կ'երևի այս վերջինը, քանի որ ինչպէս տեսանք, Ամրատղի վանքը կամ համարարանը տասներեօթևորդ դարուն Հայաստանի մէջ մեծ համբաւ ունէր իրր շարունակութիւն Սիւնկաց մեծահոշակ գորտղին, և ուր Վարդան՝ Կոլտի և Շղթայակիրի դասախարակը, և ասոր ալ դասախարակը՝ Բարսեղ,

իրենց գիտութեամբ և վարքով մեծ համբաւ մը հանած էին։ Աւրեմն հոն գլխավոր է Գրիգոր ալ իր գիտութեան ծարուր յագեցնելու։ Ի՞նչ պատճառով ալ գացած ըլլայ Բաղէշ, վերջապէս զինքը կը գտնենք Ամրատղի Սարգիս վարդապետի մը աշակերտը։ Այս Սարգիս վարդապետը հմուտ ծաղկարար մը, կըր Պոլիս եկաւ 1684 ին, իր աշակերտը Գրիգորն ալ հետը բերաւ (բնի է Դարս Մուսթաֆա փաշայի ձախողումի և գլխատման յաջորդ տարին)։

(Մնացեալը յաջորդով)

ԱՐԿՈՒԵՐԷՆԸ ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

ՅՈՎՀ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ, ԵՒԴՈՎԻԱ

Հայ բարբառները իրենց պարունակած լեզուական զեղեցիկութիւններէն ու ճօխութիւններէն, ինչպէս նաև լեզուարանական խտտ ու շագրաւ յատկութիւններէն դուրս՝ որոնց վրայ յաճախ խօսուած ու գրուած է, ունին դեռ ուրիշ կերպով հետաքրքրական բազմաթիւ կողմեր: Այս կարգէն են հայ բարբառներու բովանդակած երկրորդական բարբառաձևերը, որոնք տեսակ մը բարբառի մէջ բարբառներ են, ինչքանայատուկ յատկութիւններով: Այսպէս՝ հայ բարբառներու մէջ կը գտնենք.

1. Մանկական բարբառ մը, մանուկներու յատուկ, կազմուած ասորական սահմանափակ բառերէ. զորօրինակ՝ կակրա կակի (= պտուղը կեր, կամ կերայ, կամ պիտի ուտեմ են): Այս մասին ուրիշ անգամ հրատարակած ենք պղպիկ ուսումնասիրութիւններ:

2. Բարբառային գրութիւն մը, զոր Եւզակիացիներ ձագկնար (= թռչուններու լեզու) կը կոչեն, և որ կը կազմուի բազմաձևի մը (տախտաբար և) միջամտութեամբը բառերու խառնուելու քիմիային մէջ, զորօրինակ ունուր կեներթանաո կանուր (= սէր կ'երթաւ), առանձն կեն յիթ աճամ (առն կ'երթամ): Խօսելու այս ձևը կը գործածուի ազոց մէջ իրեն խաղ և մերթ խօսքը անհասկնալի դարձրելու համար օտարներու:

3. Արկղերէն մը որ խիստ անկատար բլբլով հանդերձ՝ ունի խիստ պատկերային բառեր ու բացասութիւններ, որոնցմէ այս

անգամ քանի մը հետաքրքրական օրինակներ կ'ուզենք տալ: Բայց պէտք է գիտնալ թէ մեր արկղերէնը զեղեցու յատուկ լեզու չէ ինչպէս է ֆրանսացիներու (*) արջօն, մերձը շուկայի մարդոց յատուկ է:

Ահաւասիկ մեր միայն եկածներէն քանի մը բառեր ու ասացումներ.

- Կամ = ոսկի, ոսկեգրամ:
- Ճերմակ = Արծաթ մէծիտիչէ:
- Չազ = Գաւարդ մէծիտիչէ:
- Բոլոր = Ղրուշ:
- Կզկազ = Մօրուսաւոր:
- Քարոս զեղ = Գերեզմանոց:
- Ճողիզ
- Ճպլիզ
- Ճարբակի ֆաշիզ
- Կծու = Օճաւ:
- Ճերմակ ցուր = Օղի:
- Մե ցուր = Սուրճ:
- Քարե ճաւ = Մինարէ:
- Մաղը ճակ և
- Ուաղը ֆարոս և
- Բակրակ կիռի և
- Էշը թորոսիկ սուր և
- Կարկիր կոկը ղոցեր և
- Լարնիկան շափեր և
- Մասի վրայ առնիզ
- Մասը փարքիզ
- Կծիկը դնիզ = փախչիլ:
- Կարկիր կոկը սուր մսաւ
- Կախալը քուաւ
- Մօրը մանածը ճախած
- Հանած փարած

} = Մեռնել:

} = Հայերէն կը հասկնայ:

} = Գինովցեր է:

} = Մաղրիլ:

} = Արեւը մարը մտաւ:

} = Անտուակ

(*) Տէ՛ս Լոյս 1908

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

(1512-1912)

ՏՊԱԳՐԻԶ ՄԱՐԶՈՒԱՆՑԻ ԳՐԻԳՈՐ ԴՊԻՐ

3.

4. ԹՈՒՄԱՑԵԱՆ

Այս պարագան Գրիգոր ինքը այսպէս կը պատմէ Յայտնաւորքի Բ. Տորպրութեան յիշատակարանին մէջ. «Ես նուազաւ ամե-

նեցունցի Մարզուանցի Մկրտչի որդի տըպազրիչ մահաւել Գրիգոր դպիրս, որ եմ ձեռնասունն աշակիրտ Տիգրանակերտցի ծա-

զիկ երամիշտ Մարցիտ գիանակածն վարդապետին որ ի յվանքաց դասաւանդէն էր վարձեալ նմուտ առաւանդային գրոցս։ Եւ եւ նրւստ աշակերտ գրով նմին, բառ խմբւմ կարդալիւնաւնս առայ ի նմանն զյնիկերցոցս ինչնն եւ զմարդարութիւնն։ Եւ զիկի ժամանակաց եկեալ ի Կոստանդնուպոլիս նանգերմ վարդապետինս, որ էր ինուականն Հայոց ՌՃԼԳ = (1184)։ Եւ ինքն յետազում քարտ աւթեանն՝ ել զնոց ի վանքն իւր որոյն Կանանապոլս։

Հաս իմ նայրենակիցներս, մանաւանդ երիտասարդ ի սուր ինոյ ներքն ինձ մի քիչ կանոց ամենց, եւ Մարգարանու ներկոյ վիճակիլ Գրիգորի ժամանակիւնն ձեռքոց դասաւթեան գնկ։ Այն ժամանակ Մարգարանն զիւր ու գրասնութիւնն, զսիրտ ու զպրտ իննն, զուրի՛, սննարութեան մէջ էր իր գաւակներուն ժառար կրթական կարասութիւնը հոգարս, որոնք ստիպեալ էին ծով ու ցամաք կորել ի ինոյի իրենց փափարածին։ Եւստ քիչեր միայն կարող էին աջակիսի զսնարութեանց ասկոյ, սուսի եւ Գրիգոր զսիրտ լաջողութիւնը իրեն համար իանկազին վրայտիտն մին է, եւ զինք կը ներկայայնէլ զորուոր կամ թի ու նկարարի տէր սնձնուպութիւն մը։ Ինչպէս է Մարգարանու ներկոյ կայրութիւնը այն ժամանակուանին թաղաւանաւոր։ Ինչ սնուպին սարքերութիւնն։ Սարգուսն կրթական խնամ կարեւոր եւ շատ պատուաւոր կեզրուն մը զարձած է. ամեն կարգի եւ ստիճանի գրոցայնեարմ ու մնանակ արաններով լեցուած, սր կը զվանն հետաւոր երկիրներէ եւ սարքեր տղղերէ ուսումնաւարտ. երիտասարգութիւն մը. իրենց պատրկը յարկներու։ Կը վտանամ սակայն իէ Մարգարանու նոր սերունդը բառ արմանույն զնանաւան չէ իրենց քաղաքին այս խոստմնակց կայրութիւնը եւ վարտան չօգտաւիր այս խնամ նրպատաւոր պատմութիւնն։ Բարձրագոյն կրթական վարքերը զբողիներով լեցուն են ու Մարգարանցի երիտասարդներ միայն ձեանամած հանգիստակս կ'ըլլան այս իր-

գութեանն։ Գրիգոր զսիրտ ջրով մխաւած երիտասարդներնս ս'ըր են, անոր նոյնով սնած, ուսումնաւարաւ, ծով ու ցամաք կրթութիւնն փնտաւոյ պատանիներնս ս'ըր են։ Ինչու միայն քիչեր, փոքրութիւնս արեւրիտասարգներ սպտալն եւ ոչ մեծամտնութիւնը, ամէնքը։ Մի իէ զարմին գիւրտիւնը անգամաւոր ծած է մեղիները, ինուցուցած սննոց ջրերը։ Կը բոս իէ շատեր ոյ տեսակ սեւակ չնչին չըմեղանքներով ինքզինքնին կ'արդարայնեն։ զպրոցներ, ծրարիներ, զասպաններ, տեսուչներ քրնուպատկով իրենց ինուութիւնը, սննուպութիւնը, յիտարութեան մանկոյ զանոցատիւնը արդարայնեկ կը ձգնին ի զուր։ Արիկներ սանձիկ, զուս աղոպին կրթութեան պատրասկին սակ եւրոպական կամ Ամերիկեան հաս քաւրոյ կրթութիւնը արձամարնել, սնանակ կը ձգնին. իրր իէ տկին ու աղանանք բնական, նեքնամին արմէքէլ զուրի լլլալով միայն ստացոյլէ կամուճ ունենար սննոց արմէքը։ Մշ ապարկն ուկին սրու քով ոյ զանուի սակի է, եւ զուարը՝ զսնար, մինչեւ իսկ երէկ ստացոյր Համիտ մը լլլալ։ Ինչու սեւնն ուսումն ու դիտութիւնը անարգիլ՝ քանզի սուսնն սուսոր է։ Ինչու սննուպորն, ի զին ամեն զսնարութեանց չի սիրանայ ոյզ պատուականակ պատուալան մարչարխան, եւ օտարականակ մատակարարած կրթութեան մինչեւ սր մենք մեղի բուականանարս ստիճան զարդանանք ու զօրմանք։ Թոյ Կոյսա մեծ պատրիարքը մեղի օրինակ լլլալ ինոյ մեր մեծ հոգրենակց Գրիգոր զսիրտ հոգին ստաննի մը ներկոյ երիտասարգութեան վրայ, եւ վտանակ մուսրութեան, սննուպութեան, զննողաստութեան, արձամարձանքի հոգին՝ օրձնած ջուր ցանէ մեր սիրած քաղաքի սիրելի երիտասարգութեան եւ պատանկութեան վրայ, եւ լատաճիկայ տարւոյն բուսն աննչնք մը նշմարու աւննոց մէջ զաստիարակութեան համար սուրբ ծով մը վիչ ու մզին ու մզէ զանանք զէպի կրթութեան տաճարներէն ներս, օրպէսքի

ապագային Մարզուանը ոչ միայն պարծի իր գպրոյներով, այլ նաև իր բնիկ գպրոցնե-
րան ռուսիոյն ու ֆուսաիոյն ալ :

Պոլսոյ մէջ Գրիգոր մամնոյնի նետեած չէ սասակ վաստկելու, նարտանալու նամար առ ու ան գործով ու արճևատով չէ դրազած կամ ժամաւաճառ եղած, այլ անգոգուտ գործի մը տուած է ինքզինքը : Իր բնիկը Ամբաստաններուն պէս կղերական ալ չէ եղած, նապա միայն Գպիւր Միացած է : Տարակոյս չիկոյ թէ Պոլսոյ Ամբաստաններուն նա յարարութեան մէջ էր, և Կորտոն քով ալ ազատ մուտք և ելք ունէր, որ շատ նաւա-
նական է թէ տեսնելով Գրիգորի բնատուր յարմարութիւնը՝ զինքը քաջալերեց, միեց զէպի տաղադրութեան օգտաշատ արճևար : Ասկիս ձրի նեխադրութիւն մը չէ՝ նկատի ունենալով Կորտի ջանքը տաղադրութիւնը քաջալերելու և զիրքեր տաղադրելու նամար : Ինչ և ինչ, Գրիգոր տաղադրիչ եղաւ Պոլիս : Բայց ինք Գրիգոր այլ մասին իր թերազր-
րութիւնը, միւլսը ոչ թէ Կորտոնն այլ Պոլ-
սեցի ուրիշ նշանուոր անճնաւորութենէ մը առած ըլլալ կ'աւանդէ :

Պէտք է խոտափանկ որ տաղադրութիւնը Հայոց նամար սկիզբէն ի վեր սիրելի գործ մը դարձած է, և խիստ կանուխէն Հայր նետաբարբուտ են այդ գրեթէ ազատական արճևատով, Արեւելեան ուրիշ ազգերէն առաջ, շնորհի իրենց վաճառականական յարարութեանց Եւրոպայի նա : Կիւթէն պէրկի դուար 1450ի ժամանակներ եղած կ'ենթադրուի : Ասկէ կէս դար յետոյ, 1512ին, Վենետիկի մէջ «միջոտարար Յակոբ» սին տպեց սառաջին հայերէն զիրքը : Իսար մը վերջը ուրիշ հայ տաղադրիչ մը, Թոխարցի Արգար, 1565ին, հրատարակ կը հանէր Սաղմոս մը, գարձեալ ի Վենետիկ : Այդար եղած է նաև տաղադրութիւնը սառաջին անգամ Պոլիս մտցնողը : Կ'երեւ թէ հայ եկեղեցական գիրքերը սառնց կա-
սին կղերական գրաքննութեան Եւրոպոյ մէջ տպելու անճնարութենէն յետո՛հաս՝ Արգար իր տարանը Պոլիս փոխադրեց 1567

ին և տպեց այդ հայ եկեղեցական գրքերը, Ժամագիրք, Պատարագատար, Տօնացոյց և Տաղարան :

Ասկէ վերջը 100 տարի Պոլիս ոչ տալ-
րան գտնուած է և ոչ տպուած գիրք, մինչև 1677. երբ Պոլսեցի գիտնական և մե-
ծանուն գործիչ մը, Երևմտա Չիչեկի Բե-
միւրճեան, անճնական աշխատութեամբ ար-
պարան հաստատած է Պոլիս և երկու փոք-
րիկ տեսարակներ տպելով այլևս չարունա-
կած չէ : քանզի իր տատերը լա չէին և
տաղադրութիւնը ոչ այնքան մտքուր և զու-
նացուցիչ :

Կ'անցնին 20 տարիներ և տաղադրութիւ-
նը դարձեալ Յո անգամ կը սկսի Պոլսոյ մէջ և այլևս անընդհատ կը շարունակէ մինչև այսօր, օրէ օր գարգանալով և կատա-
րելութեան հասնելով : Անա ար 3դ սկզբը-
նաւորութիւնն է որ կատարած է մեր Գր-
իգոր Գպիւր Մարզուանցի՝ լոյս բնձայելով Տաղարան մը 1698ին, (Պատմ. Հիւ. Տը-
պադրութեան) և շարունակելով տպել գիր-
քեր մինչև 1734, որմէ հտքը այլևս իր
կամ իր տարանին անունը չի վշուիր, կամ
գործէ քաջուած ըլլալու է կամ մեռած : Բա-
ւական սրտաշարք է տաղադրութեան ար-
ուեստին մէջ իր սկզբնաւորութեան և կրած
գժօւարութիւններու պատմութիւնը, զոր
ինքը կ'ընէ համառօտի : Կ'ընէ թէ երկար
ժամանակ միտքը դրեր և աշխատեր է
կապաւարներուն վրայ, և պարզտութեամբ
կը յաւելու թէ ոչ մէկու մը քով տեսած էր
կամ մէկէ մը ստրված, ոչ ալ Հոտիմ գու-
ցած, այլ երևմտա Չիչեկի Բեմիւրճեանէ
գրդուած կամ օգնուած. «քանզի անիկա
ալ սառաջին շատ ջանք և աշխատանք կրած
էր տարանի նամար և յառաջ բերած» :
Այսպէս Գրիգորէ կ'իմանանք երևմտա Չի-
չեկիին ալ տաղարան բացած և 2 գիրք ար-
պելէն վերջը գոցած ըլլալը : Ասկէ կը տես-
նուի թէ Գրիգոր Պոլսոյ մէջ ժամանակին
նշանաւոր մտաւորականներու նա յարար-
ութեան մէջ էր, ինչպէս Կորտ, Սարգիս
վարդապետ, երևմտա Չիչեկի Բեմիւրճեան

Պատաստար զպիր, (որ Կոլասի տարագրու-
 էնան սրբապրիչն էր) ևն : Գրիգոր Երևու-
 ալի կապապոյնները անանկոյ ինք իր աշ-
 խատտ թեամբ ասանին ու սպարանին կազ-
 մանները երևան բերաւ զյանապան ձա-
 գազրերով, փասքերով և զկողկոյնի կոման-
 ներով և մեծամեծ խորաններով : Զոս ինք
 իր ձեռքով պէտք տղամ պատկերները գր-
 ծած և քանդակած է : Յայտնաւորքի Բ.
 Տոբազու թեան յիշատակութեանն մէջ ալ կը-
 սէ թէ այս բաները պատրաստուել ան կա-
 զապարները որոճէ թափելու համար սաս-
 ներիւ աստի աշխատեցաւ, կեանքս և զա-
 զափարներս մահչանս : Այսի սպարանու-
 պկաններ ամեն բան կասարելութեամբ շին-
 տած պատրաստ գտներով՝ այս իրենց այնեա-
 ին օճովիքաներն, փիլերսն և կրած դեռար-
 ս թիւններն, սիրամուշա քներն յար շաճեմն :

Ասկայն Գրիգոր Գպիրի զժաւարութիւն-
 ները սպարանը շինել հաստատելով չի թին-
 ցան : Անխիզճ արարածներ կալին այն ժա-
 մանակ ալ, որ այս կրակտուար հարկը
 շահագործել ուղիցին : Մի քանի Անկայնիկ
 էին ասանք, որոնց հետ լեկերայցած էր. Եւ
 որոնք իրենց պոյնտերը գրծելով աշխու-
 թիւն ըրին և զիս անխնայ զրկեցին ու իմ
 բամբնո յախշտակեցին ինծմէ : Կրտն
 Ասկայն Գրիգոր պարտալ անգր Մարգուսն-
 յի էր, այգուլիսի ձախարչութիւններէ ընկ-
 ճրուող մարդ չէր յամառութեամբ ասկայով
 կրկին ձեռք զարկաւ գործին և յաջողեցաւ :
 «Այլ որ աւասն է ի բարիս... կրկին
 արժանի արար սպեղանն ու աւարանն
 սուրբ մասնիս» : (Այս է Յայտնաւորք) :
 Արդեօք այս անխիզճ լեկերներէն էր նաև
 Ասատւածատուր Կասանդուսարգոյեցին, որ
 Գրիգորի առաջին գործին, Տապարանի,
 սպաղարութեան մասնանկ ընկեր էր իրեն,
 յայտնի չէ : Այս Ասատւածատուրն ալ նոյն
 մասնանկ անուանի աղագրիչ եղաւ : Ինչ-
 պէս նաև Սարգիս մին ալ որ երկար ժա-
 մանակ շարունակեց սպաղարութիւնը միև-
 նոյն յարկին տակ ուր էր Գրիգորի սպարանը
 քնոյ հովանեաւ Ս. Ասատւածաճին եկե-

ղեցոյ, որ աշխու պատրարքարանի
 Մայր եկեղեցին է : Թէ ի՞նչպէս այս երկու-
 քը (Գրիգոր և Սարգիս) միևնոյն ժամա-
 նակ միևնոյն անգր գրքեր կը ապէին յայտ-
 նի չէ : Երկուքը դաս զուտ սպարաններ ու-
 նէին, թէ մէկ սպարան կարև երկուքն ալ
 իրը անոյն հրատարակչներ, իրենց գրքերը
 հան կը սպէին՝ դժնէ ինքի յայտնի չէ :
 Այս երկքէն դաս (Գրիգոր, Սարգիս, Ասա-
 տւածատուր) սպարան մ'ալ Պէյ Սղլու կար
 որ Հոյանայ Ամողկրտամ քաղաքը 1669ին
 Հայերէն Աստուածաբանք ստաճին անդամ
 ասոյղ նշանատար բայց զժրայոյ Ասկան վար-
 գապետի ապրանին մէկ մասն էր, զոր
 իր մէկ ժաւանդորդը Պոլիս բերած և Պէյ
 Սղլու հաստատած էր, և որ յետոյ Ասա-
 տւածատուր սպր գրիչին ձեռքն անցաւ :
 Միսիմար Աբուլ, Պոլիս գտնուած միջոցին,
 այս Սեփանեան սպարանը ապէլ սուած է
 իր գիրքը, 1700ին :

Գրիգոր Գպիր շատ մը գրքեր ապէց,
 որոնցմէ մեր ձեռքը հասածներն են :

Տապարան	1698ին.
Կորնրցատուր	1706 »
Յայտնաւորք	1706 և 1730.
Կրթութիւն Հաստոյ	1715ին.
Սեկերկրան	1717 »
Զննոր Գլակ.	1719 »
Նարեկ	1726 »
Ներքողի Լուսաւորիչն	1734 »

Այս գրքերէն ոմանք ինք եղաւ առաջին
 անգամ սպողը, որ մեծ կրախափք մէ ի-
 բնն, ինչպէս Յայտնաւորքը և Ագաթանդե-
 դոսը : Այս վերջինը էջմիածնայ Ագեքանդր
 կաթողիկոսը գրկեր էր Գրիգոր Գպիրն՝
 Ազուանի Աստուածատուր վարդապետին
 միջոցաւ որ ապէ : Նաև Սեկերկրանի Յով-
 հաննու աւետարանի մեկնութիւնը և Զե-
 սորոյ Տարօնայ պատմութիւնը, զոր Կոլաս
 պատրարքը ապէլ աւառ : Մշոյ Ս. Կա-
 բապետի նկատմամբ ասածած սիրոյն ի յի-
 շատակ, և անկէ դոյնանայիք շահն ալ Վան-
 քին նուիրեց :

(Մնացեալը յաջորդով)

քը իրեն աշխատակցած Մշակ լրագրին մէջ հրատարակուեցաւ Թիֆլիսի բարբառով, որ գրական լուսաւ ալ թարգմանուեցաւ Ինքնաակայ, որտալարմ գրութիւն մ'է. աշխու մարդը, բծախնայիք ճաշակը, արուեստագէտը կը փայլի հոն, զոր գրած է անշուշտ ամաս, Օդոսսոս 14 ին: Հոս մէջ կը բերենք քանի մը մասերը, թէեւ արդէն կարծ է ինքնին Մշակի 20 Մարտ թիւէն քաղելով:

Մնաք բարով, ես զնայի, զնայի սոյնպիսի միտեղ, որտեղից ոչ ոք յետ չէ դարձել... աս գէտ մեղանչի եմ ինդրում եմ ինձ ներքէ, սոյ մեղանչի է իմ գէտ սիրտս աշրիկ ես էլ ներում եմ նրան մաքուր սրտով խղճի խայծը նրան շնորհ երէք:

Ինձ թաղելիս ոչ մի շօք ու հանգէս (թանթանա) հարկուոր չէ: Ծանր կարգուսարքը չփոխէք, բայց իմ աշխատանքէս ու ննջարանէս, ուր իմ յախանական հանգիստը կը պատրաստէք: Սեւեր ո՛չ մի սենեակում չը լինի և դուք էլ, թանկագին Սօֆիա և սիրախ սիրելի Բրդիքս ու թաններս, էթէ ամենեւին սեւ չհագնէք լաւ կ'ընէք:

Ո՛չ մի պսակ չլինի, ո՛չ սուճը և ո՛չ դուրս, ո՛չ դուք շինել տաք ո՛չ ալ արշիցիք բնդունէք: Ինձ զազայ գրէք իմ սեւ գերարկուով և իմ րապտակ մարմէ գլխարկով իմ թագուսից յետոյ անակարգ թող չկատարուի, իմ ամենեւեց քահանայի բաւական է որ եկաղների համար մի Հայր մեր սակ: Հեռաւորներն ու անծանօթները նե-

ղութիւն չկրեն շղան ու մէկը մի սի կտե ից անգաղար կեոջս ու որդւոցս նորից շրտցեն, աւելի լաւ կ'ընեն նրանցից սոյ որ ուզում է իմ մասին իր ցատակցութիւնը յայտնել, թող իր սոյցետանք յանձնէ գանկրում:

Լրագիրները շինելէք անթիւ ու անճանի յայտարարութիւններով, մոյ չգիտեր որ ես խեղտ սիրելի ու թանկագին եմ եղել ինձ սիրողներին Մահագոս գրեցէք առանց աստիճանս յայտնելու, աշաղս:

Վարրիկ Սունդուկեան-Համեայր մեռաւ... ինչ յաղարկուորութիւնը տեղի կ'ունենայ այսօր, առաւօտանն մամը... ինչ հանգուցեպիլ բրնակարանից եմ:

Իմ թագմանս օրը միայն իմ ամենեւեց քահանան զնայ իմ առջեւից և մի տիրացու նրան բապաստարգ: Իւրիչ ո՛չ մի քահանայ, ո՛չ մի նոգեւորականի նեղութիւն չի տաք:

Եւ անկա վերջարանը:

- «Մնաք բարով, իմ թանկագին Սօֆի ջան»
- «Մնաք բարով, թանկագին դուստիներս»
- «Մնաք բարով, բարեկամներս»
- «Մնաք բարով, սիրելի մարդիկ, ինչ ազգի, ցեղի և հաւատի էլ որ լինիք»
- «Մնաս բարով, իմ սիրած Թիֆլիս քաղաք»
- «Մնաս բարով, իմ սիրելիս պաշտելի աղղ. Աստուած քեզ զատանիդ արձանի բնէ»
- «Մնաք բարով»

Մեզ կը մնայ մայրիկ որ Սունդուկեանի անկը բայ շմայ և նորիք գան գրուել անոր դիրքը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ՏՊԱԳՈՒԹԵԱՆ 400ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ (1512-1912) ՏՊԱԳՐԻԶ ՄԱՐԶՈՒԱՆՑԻ ԳՐԻԳՈՐ ԴՊԻՐ

4. ՅՈՒՍԱԵԱՆ

Գրիգոր լուի շահու համար տպագրիչ եղած չէր, այլ ճշմարիտ կոչում մը կ'զգար իր մէջ՝ հին ձեռագիրներ, որոնք հոս հոն մուսացութեան կամ կրթական գաստապարտուած էին, տպելով տարածել և կորստանէ ազատելու: Ահաւասիկ իր խօսքերը «Կրքարքիսն հաւասոյ»ի յիշատակարանին մէջ:

«Ի վաղուց հեռէ ամեայ իմ գմասա՝ տապեցեալ խորովէի ի սրտի, թէ որքան գրեանք Աստուածայինք, . . . արտազրեցեալք դոն ի մերս, և ահա ոչ երեւին ներկայապէս . . . և մինչ յայոց վարանցմանց և ի նոցոց էի գերեցեալ, տեպ զգրքուկս զայս՝ ի ձեռն Զուգարեցի Պրն. Ազաղէին, հայեցայ և ահա բուն զօրաւ որ

էր ի միջի . և խեղճն սաստիկ բղձիւ հա-
րայ ի սէր սորաւ եւ անդ ի տեղին էին
Ազուլեցի Մարտարի որդի Պրն . Յարու-
թիւնն , և Ջուղայեցի Տէր Աստուածա-
սուրի որդի Պրն . Պետրոսն , որոց ջեր-
մեանդ սիրով յանձին կախող զբաւա-
կան ծախան սպազբառան՝ մեծաւ քանիւ
և յօժարութեամբ սրտի ստիպեցին զիս
զանարժանս ի գործ տպելոց : Յիշուջիք
և զիս զհնչին և զմեղաւոր զԳրիգոր
զտպաղարոզ գրբոյս . . . »

Գրիգոր խնր թէն . զպէր և զբերութեամբ
զբաղող էր . բայց նման իր ժամանակի ու-
րիշ զպիբնեւրս . գրութիւն կամ հեղինա-
կութիւն մը չէ բրած : այլ ուրիշներունը
տպելու համետ գործով բաւականացած է :
Միայն թէ ամէն գործի և տպագրութեան
մէջ Յիշատակարան մը աւելցուցած է , ժա-
մանակին տիրոջ սովորութեան համեմատ ,
որուն մէջ գրքին կամ աստղագրութեան պա-
րագաները պատմած է , երբեմն այլ ժամա-
նակակից ուրիշ անդքեր գրի առնուած են :
Այս յիշատակարաններն են զորս զործածե-
ցինք Գրիգորի պատմութիւնը շինելու : Ա-
ստիք կրնան գտնուիլ « Հայկական մասե-
նագրութեան » մէջ , խրատքանչիւր գրքի
տակ : Հնոց այս Յիշատակարան գրելու ս-
ովորութիւնը խիստ օգտակար եղած է պատ-
մութեան համար : Երբեմն գործի մը մի քա-
նի էջ Յիշատակարանը իրենց հեղինակած
կամ օրինակած բոլոր գործէն աւելի մեծ
արժէք ունի : Իսպիւս այս Յիշատակարան-
ըր գրողներ ընտաւ չէին կասկածել թէ ի-
րենց գրած կցկատար տեղեկութիւնները ի-
րոր մեծարժէք գանձեր պիտի նկատուին ա-
պագային : Ոմանք մինչև իսկ սրբապղծու-
թիւն համարելով գործին վրայ այդպիսի
բաներ աւելցնելը՝ ներպատմութիւն կը խնդրեն
եթէ մեր հայերն այս սովորութիւնը աւելի
ընդարձակօրէն ի գործ դրած ըլլային , այ-
ժրմ մեր պատմութեան շատ մը մտթ կէ-
տերը յուսաւորուած և պարտոյ միջոցները
ընդունած պիտի ըլլային : Ինչ որ մենք կը
փախաբանք որ մեր հայերն բրած ըլլային ,

նոյնք մենք մեր կարգին ընելու ենք , որ-
պէսպիսի մենք այ մեր ապագայ սերունդին
դաստաստանին շնորհարկուինք : Ինչ աւելի
գիւրքին բան կայ քան ուշենալ տետրակ մը
խրատքանչիւր Մարգուանցի ընտանիքի մէջ ,
ուր գրութիւն այդ ընտանիքին բոլոր անցա-
դարձերը , այլոց հետ յարաբերութիւնները ,
ազգակցութիւնը , ազգապատմութիւնը , ժամա-
նակակից հանրային և ժամանաւոր անդքերը ,
արկածներ , ծախարգութիւններ , յաջողու-
թիւններ , հանգէտներ , ևն . ևն . որոնցմէ
տպագային՝ յաջող ու կարող ձեռք մը Մար-
գուանու պատմութիւնը կրնայ կազմել . որ-
պէսպիսի մեր այ նշանաւոր հայերն ու պա-
պիրը մտապայտեան անդունդին մէջը չի
կորսուին անձեալ : Իմ մասին որչա՞փ փա-
փաքելի պիտի ըլլար , զոր օրինակ ուշենալ
Դանելիան Յովհաննէս Աղայի կենսագրու-
թիւնը իր բոլոր պարագաներով , անոր ներ-
քին կեանքին նկարագրութիւնը , կատա-
րած նշանաւոր գործերուն պատմութիւնը
են . ևն . նոյն բանը ճշմարտ է նաեւ Մար-
գուանու ուրիշ երեւելի հին ընտանիքներու
պատմութեան մասին : Եթէ մեր Գրիգոր
Գպիրը իր Յիշատակարաններուն մէջ զէջ-
քիւր օւշանդելու մասին այնչափ ժղատ չը-
րար , ու փոխանակ միայն իր հօրը անունը
յիշելու՝ իրենց ընտանեկան պարագաները ,
պատմութիւնը ասոր մեղի , որչափ հաճոյ-
քով պիտի կարգայինք այսօր : Կամ եթէ իր
Մարգուանէն երած ժամանակ այդ քաղա-
քին վիճակը նկարագրելը , բարոյական , կը-
րծանական , անտեսական են . ևն . տեսակէ-
տով , որչա՞փ գո՞ պիտի ըլլայինք : Եթէ իր
տպած գիրքերէն մէկուն կամ մի քանիին
տեղ իր ժամանակակից , իրեն տեսած բան
և այլրած բաներուն պատմութիւնը գրելը
իր բարեկամ Երեմիա Չէլչպին պէս , ըլլայ
որ տկար գրիչով և սամիկ լեզուով , ստա-
գիւ աւելի մեծ ծառայութիւն մատուցած
կ'ըլլար , և աւելի մեծ անուն մը ձգած մե-
ղի համար : Այս բոլոր խորհրդածութիւնէն
վերջը մեղի կը մնայ միայն կրկնել Գրիտա-
սի խօսքը , « Գնա՛ և դուն այ անանկ բրէ » :

Որպէսզի Գրիգոր Գպիթի ապրամ գարուն ազգային շահեկան գէղաբեր կերպով մը ամբողջացնենք՝ պարտինք ակնարկ մը նետել թիւրքիոյ սահմանակից ուրիշ մի կրկրի վրայ: Պարսկաստան բռն կ'ուզենք, ուր կր բնակին յայնժամ Հայոց մեծագոյն մասը, և ուր կր գտնուէր Հայոց եկեղեցական կեդրոնը՝ Էջմիածին: Արդարև ազգային տեսակէտով յոյժ շահեկան և կարևոր գէղաբեր տեղի կ'ունենային նաև Փէլ, դարուն վերջերս և Փէլ, ին սիլզբները, սյսինքն ճիշդ այն ժամանակ ուր կ'աղբէին Մխիթար Սեբաստացին, Կոլտա սրարիարքը, մերս Գրիգոր Գպիր, Քէօիրիւլիներ և Գարա Մուսիթաֆա փաշա:

Ալֆէլլիներու սերունդը, որ երկու դարէ ի վեր կր արելը Պարսկաստանի, սցնչափ ակարացած էր որ Աֆղանք դիւրու և կան ակրացան դահուն 1722-23, և ա՛ն յայնժամ Նաաիր Շահ երևան կլիկով զօրաւոր ձեռքով կր վանէ թէ Աֆղանները և թէ Օսմանցիները և կրկին կ'ամբաղնէ Պարսկաստանը (1729-1744):

Այս Ալֆէլլիներու ակարացած միջոցին Պարսկահպատակ հայերու մէջ ալ ազատութեան զօրաւոր հասանք մը երևան կուգայ մանաւանդ արդի Ռուսահպատանի՝ Սևւանայ լիճին կողմերը, Սիւնեայ Դարտաղի և Դարանի լեռները: Ասոնց մէջ առաջին կր հանդիսանայ Օրի անունով Հայ մը, որ 1860 ին Պարոյ վրայէն Երոտա կ'անցնի, սյսինքն Գրիգոր Գպիթի Պոլիս գալէն միայն Յ աարի առաջ: Երոտայից մէջ 12 աարի կ'ապրի, Գաղղիոյ մէջ զինուորութիւն կ'ուսանի, և յետոյ Գերմանիոյ մէջ հաստատուելով, գերման իշխանի մը մտերիմն և սիրելին դա՛նաղով՝ անկէ կր խնդրէ Հայերը Պարսից լուծէն ազատել: Ես ալ համակրելով զինք զրկէ յանձնարարականներով Աւարիա, Հաւս, Ռուսիա, Են, աննոց ալ հաւանութիւնը և մասնակցութիւնը ապահովելու: Մեծն Պետրոս կ'ընդունի առաջարկը և կր յուսադրէ, թայց պարտպաններ անյաջող ըլլալով զործը կ'երկարի, մինչև որ

Մեծն Պետրոս Օրին գեաղանութեան սարբուակով Պարսկաստան կր զրկէ 1707ին, երկիրը քննելու, լրտեսելու: Ի դարձին Օրի Ռուսաստանի հողը անցած ժամանակ հիւանդանալով յանկարծ կր մեռնի Աստրախանի մէջ 1711ին, ուր և թաղուած է այս դժբաղդ հայրենասէրը: Այս միւսնայն տարին էր որ Մեծն Պետրոս ալ մեծ դժբաղդու թեան մը հանդիպեցաւ: Բրտթ գեանի եղերքը թիւրքերու բանակէն պաշարուելով մեծ զո՛ւղութեամբ հազիւ կրցաւ գերի իջնալէ ազատել ինքզինքը և իր բանակը:

Տասր աարի վերջը ուրիշ հայրենասէր մը երևան կուգայ նոյն կողմերը և այս անգամ դիւանագէտ մը չէ Օրիի նման, ալ զինուոր մը, մեծ սողմաղէտ մը Գաւիթ Պեկ անունով, որ 1722-28, զլուխը ժազվելով փոքրիկ բանակ մը, գարնանայի յաղթութիւններ կատարելով Սիւնիքը ազատելու մահմանական ակրակներէն և անկախ իշխանութիւն մը հաստատել, որ ճանչցուեցաւ Պարսից վերջին Ալֆէլլի Շահ Ռահմաղէն, նաև դրամ կարկու իրաւունքով: Սակայն երբ այսպէս յաջողած էր երկիրը խաղաղել, յանկարծ իր տան մէջ հիւանդանալով մեռաւ Գաւիթ 1728: Իրմէ վերջը թէեւ իր հետեւորդք, Մխիթար սպարապետ և Տէր Աւետիք կարճ ժամանակ մը շարունակեցին գործը, թայց մէջընդմիջ անմխարանութիւն մտնելով Հայք անորակելի ակրախտութեամբ 1730 ին սպաննեցին զաջ Մխիթարը և զլուխը Օսմանեան փաշային զրկեցին: Իսկ զովր մնացած մարդիկն ալ ամեն կողմ զրուկով գործը վերջացաւ:

Երբ սյսպէս Ալանեայ զաջերը Արևելքի մէջ զէնքով ազգատիրութիւն կր գործէին ի Ռուսահայաստան, Արևմտեան Հայք ալ գրտիւնութեամբ, ազգաբութեամբ և զարդութեամբ լուսաւորել կր ջանային ազգը: Ասիկա Պոլսոյ մէջ մեր Գրիգոր Գպիթի, Կոլտաի և ուրիշներու, ինչպէս և Մխիթար Արքայի ի Վենետիկ՝ ապրապական տնդոտ գործունէութեան ժամանակն էր: Այս հակամտութիւնները յատկանշած են

միշտ Արեւելեան և Արեւմտեան Հայերը: Արեւելեանք միշտ գործնական, դրական եղած են, իսկ Արեւմտեանք անսական, զրպական, մինչև իսկ տիրացուական երբեմն: Մեր Պոլսոյ և արտասահմանի յայնժամու գործիչներ, իրենց արեւելեան հայրենակիցներու ըրածներէն ոչ լուր տնին, ոչ այ հետա-

բքքուած են. և եթէ լսած ալ են իրենց բարբորութեանց մէջ տող մը յիշատակութիւն, կամ ակնարկութիւն չի գտնուիր այդ մասին՝ ալ միայն Յայամուււրքը, Տաղարան, Խորհրդատեար տպելով զբազմ են:

(Վերջ)

ԳՐԱԿԱՆ

ՎԵՐ...

ԱՐՏԱՒԱԶԳ ՎՐԴ. ԳԱԼԷՆՏԵՐԵԱՆ

Երբ աստիկ
Կամ զերդ սեր
Ճերմակ կարե
Չունիս սեր.
Դուն երկարե
Սրտի՜ սեր.
Որ ի՞նչ կարե
Մի՛ սարսեր...
Այլ երկարե
Անվեներ
Կամք մ'ալ երե
Ունիս՝ վեր.
Միչք վեր սրանե
Անձոյ ու դեր
Վաս սրտերե
Անձնասեր...:

ԾՈՒՎ ՓԱՐՈՍԸ

ԱՐՄՄ Յ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

Ան կը բարձրանայ ա՛յն ճեղ, ծովի մոտ.
Անոր կը բախիս վիրիւարի ու ձիգ
Աղիկներ. մինչ այն դեմքով ծիծաղիտ՝
Չանոնք յոյսերով կ'օժե գեղեցիկ:

Երբ այիկներ զինք հարուածեն. մըրթին
Մտրիկ ու կայծակ հարածեն զիրար.
Վերն այն կը շողայ. սրտնուղով չորս դիմ
Պրայրդուն յոյսեր, շողեր փրկարար:

Եւ շողայ նուրե՛ն՝ երբ հասնարս ե ծով,
Երբ խաղաղ փռնով կը ներհեն այիք,
Հովն ա՛լ չի հեծեր երբ սքխուր կոծով:

Կը շողա՞յ... ճանրան ցոյց ճարտ արի
Այն նաւապէտին, որ խաբէրով զիք
Ծովածոցին միջ զուգե մորտի...:

ՊՍԱԿ

Բ. Յ. ԵՐԵՄԱՆԵԱՆ

Մեծ Պահճի միջոցին ամուսնութեան արգիլուած ըլլալը պատճառ կ'ըլլար Բարեկենդանէն քսնի մը շարքով տուաջ մէկէ աւելի հարանիքներու միասնաբար կատարուելուն: Միեւնոյն օրը պիտի պատկուէին Չէօրէկճիին Յարութը և Ասատրիւն Արօն, որոնց նշանածներուն երկուքին ալ Մարիամ կոչուիլը հարաւազէպ զուգայցութիւն մէջ էր: Միեւնոյն օրը տեղի կ'ունենար սարիչ չորս հարսանիք ալ. որով այդ երկուշարքի օր վեղ

հաս պտակ պիտի օրհնէր Խրճի Տէր Պապան: Եկեղեցիին զանգակը՝ հակառակ որ միշտ միեւնոյն ձայնը ունի, և սակայն պարագաներու համեմատ զուարթ կամ տխուր ազդեցութիւն մը կը թողու աւնկնդիրներուն վրայ, երկուշարքի տոտուն կանուխ հարսանեկան սեբոխութիւնը կ'ըզգայնէր իր ծանր զօղանչներուն մէջէն:

Ինչ յետոյ հետաւոր փողոցներէ պահէ պահ՝ մտակցող թրքական երգերու ձայնը կը հաս-